

9. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / Спиркин А. Г. – М.: Политиздат, 1972. – 303 с. – С. 143.
10. Татенко В. О. Субъект психологической активности в онтогенезе: автореф. дисс. на соискание учёной степени доктора психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Татенко В. О. – К., 1997. – 44 с.
11. Уилбер К. Интегральная психология: Сознание, Дух, Психология, Терапия / Уилбер К.; [пер. с англ.]; [под ред. А. Киселева]. – М.: ООО «Издательство АСТ» и др., 412 с. [4] с. - (Тексты трансперсональной психологии).
12. Щедровицкий Г. П. Философия. Методология. Наука / Щедровицкий Г. П. – М.: Школа культурной политики, 1997. – 642 с.
13. Ядов В. А. Социальная психология: Методология, программы, методы / Ядов В. А. – Самара: Изд-во Сплинта, 1995. – С. 228.
14. Яценко Т.С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: навч. посібн. / Яценко Т. С. – К.: Вища школа, 2006. – 382 с. – С. 149-199.
15. Ken Wilber Integral Psychology. Consciousness, spirit, psychlogy, therapy. Shamhala, 2000. - 412p.; p. 302, p. 328.

Резюме. Стаття присвячена проблемі теоретичного обґрунтування та практичного застосування методологічного та методичного інструментарію діагностики й розвитку духовної самосвідомості особистості юнацького віку. **Ключові слова:** діагностика, методологія, самосвідомість.

Резюме. Статья посвящена проблеме теоретического обоснования и практического применения методологического и методического инструментария диагностики и развития духовного самосознания личности юношеского возраста. **Ключевые слова:** диагностика, методология, самосознание.

© 2012

О. Г. Стасько (м. Черкаси)

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК УМОВНИХ ЦІННОСТЕЙ СУБ'ЄКТА З ПСИХОЛОГІЧНИМИ ЗАХИСТАМИ

Постановка проблеми. Попри велику кількість досліджень, присвячених проблемі цінностей, у науковій літературі недостатньо досліджено питання щодо їх значення у формуванні несвідомої сфери психіки. У психології утвердилась думка, що вищим рівнем регулювання діяльності суб'єкта є свідомість, функціонування якої спирається на нормативні цінності. За такого підходу пріоритетності набувають просоціальні цінності, які, як традиційно вважається, впливають на адекватне функціонування суб'єкта в соціумі. Поза увагою науковців залишаються немотивовані вчинки, ірраціональні дії, інфантильні та регресивні прояви поведінки, які нерідко детермінуються умовними цінностями. Тому, незважаючи на численні наукові пошуки, пов'язані з дослідженням цінностей, проблема умовних цінностей суб'єкта та їхнього взаємозв'язку з психологічними захистами залишається відкритою, що й обумовлює актуальність дослідження.

У розрізі проблеми взаємозв'язку свідомої та несвідомої сфер психіки умовні цінності вперше піддано спеціальному дослідженню академіком НАПН України Т. С. Яценко [2-4]. Умовні цінності розглядаються як такі, що співвідносяться з психологічними захистами та їхнім епіфеноменом – відступами від реальності, що структурують очікування суб'єкта на підтвердження ідеалізованого "Я" з боку інших людей.

На сьогодні практична психологія потребує методів, зорієнтованих на глибинне пізнання психіки, здатних допомогти суб'єкту рефлексувати власні умовні цінності, на яких ґрунтується когнітивний рівень захисної системи. Метод активного соціально-психологічного навчання (АСПН), розроблений академіком АПН України Т. С. Яценко, засвідчив свою ефективність у підготовці практичних психологів. Завдяки його глибинному спрямуванню забезпечується цілісне пізнання психіки суб'єкта в єдності свідомих та несвідомих проявів, у тому числі дослідження умовних цінностей, які впливають на структурування несвідомої сфери психіки та семантику спрямування активності суб'єкта у сфері спілкування.

Метою статті є дослідити взаємозв'язок умовних цінностей суб'єкта з психологічними захистами.

Виклад основного матеріалу. Дослідження взаємозв'язку умовних цінностей з психологічними захистами здійснювалося у контексті психодинамічної теорії, розробленої Т. С. Яценко [2-4], яка має глибинно-психологічне спрямування та цілісний підхід до пізнання психіки суб'єкта у єдності її свідомих та несвідомих проявів. Як підтверджують дослідження, проведені у контексті психодинамічного підходу, умовні цінності формуються переважно у ранньому дитинстві в період едіпової залежності під впливом цінностей значущих людей. При цьому дитина, приймаючи цінності значущих людей, керується можливістю отримання любові та доброго ставлення до себе, ігноруючи власні інтереси та отримуючи таким шляхом заохочення для себе. Такий тип поведінки в подальшому переноситься на стосунки з оточуючими, а цінності набувають характеру умовності,

оскільки суб'єкт продовжує керуватися у своїй поведінці очікуванням схвалення від інших людей, не усвідомлюючи, що в них можуть бути інші цінності, які не відповідають його очікуванням. Самі ж умовні цінності приховані від суб'єкта, тому недостатньо ним усвідомлюються. Ідеалізація здійснюється шляхом створення у людини системи очікувань сприйняття себе іншими, як відповідного певному ідеалу. При цьому суб'єкт може бачити свої недоліки і навіть займатися самокритикою (нерідко це здійснюється з метою самоствердження). У випадку ж констатації слабких сторін оточуючими виникають негативні емоції. Подібні "ідеалізовані" очікування іноді мають під собою реальну основу, але особистість людини і її прояви в поведінці досить багатогранні, а очікування ідеалізованого "Я" вимагають лише позитивного відображення оточуючими людьми.

Отже, ідеалізоване "Я" обумовлює систему очікувань (найчастіше неусвідомлюваних) стосовно власного відображення в очах інших людей. Такі очікування мають активний характер, а система "захисних" засобів спрямована на те, щоб ці очікування були задоволені. Чим більше ідеалізоване "Я" збігається з ідеальним і нормативним "Я", тим більшою мірою засоби досягнення очікувань суб'єкта на підтвердження "Я" від оточуючих будуть об'єктивними й просоціально спрямованими. І навпаки, чим більше ідеалізоване "Я" буде неадекватним "Я"- реальному, тим більшою буде небезпека використання суб'єктивно значущих засобів підтвердження бажаного відображення себе в очах оточуючих людей. Тому, чим слабше "Я" суб'єкта, тим більшою мірою воно каталізує формування умовних цінностей.

Таким чином, умовні цінності впливають на всі дії суб'єкта (поза його свідомістю), породжуючи ригідність та стереотипність поведінки. На умовні цінності "спирається" система психологічних захистів, яка, у свою чергу, зорієнтована на підтримання ідеалізованого "Я" суб'єкта. Вони виступають своєрідною внутрішньою виправданістю будь-якого акту поведінки, неусвідомлюваною надією носія цих цінностей отримати схвалення власного "Я" [3]. Гіпотетично можемо припустити, що будь-яка свідомо проголошена людиною цінність має своїм підґрунтям більш глибоку цінність інфантильного характеру. Усвідомити такі цінності суб'єкт може в процесі глибинно-психологічної роботи.

Таким чином, дослідження умовних цінностей потребує аналізу логіки несвідомого і, відповідно, таких важливих феноменів, як психологічні захисти та ідеалізоване "Я". У зв'язку з цим для нашого дослідження особливо важливе значення має "Модель внутрішньої динаміки психіки", розроблена Т. С. Яценко (рис. 1) [3].

Рис. 1. Модель внутрішньої динаміки психіки (за Т. С. Яценко)

В основу моделі покладено ідею об'єктивування механізмів інтрасуперечностей та психодинаміки в рамках внутрішньої цілісності психіки. "Модель внутрішньої динаміки психіки" доповнює вертикальну структуру психіки суб'єкта (за З. Фрейдом) лінійними залежностями, що дозволяє зрозуміти психіку в єдності суперечливих тенденцій та більш повно пізнати механізми формування умовних цінностей і виявити їх різновиди [3].

На "Моделі внутрішньої динаміки психіки" представлені дві сфери психіки, які ми не можемо досліджувати окремо одна від одної: свідомі сфера і несвідомі. Свідомі сфера має просоціальні цілі, які людина здатна прогнозувати. Із свідомою сферою психіки пов'язані нормативні цінності. Несвідомі сфера (передсвідомі)

упорядкована й реалізує мету, неусвідомлювану суб'єктом. Свідома й несвідома сфери згармонізуються між собою в діаметрально протилежних напрямках (див. рис. 1, стрілки 2 і 5). Несвідоме "обізнане" з усім, що притаманне психіці суб'єкта, оскільки воно "бачить" зміст свідомого. Свідоме ж не може "бачити" зміст несвідомого, оскільки "заважають" психологічні захисти [3]. Нівелювання автоматизованості форм психологічних захистів може слугувати показником гармонізації свідомої і несвідомої сфер психіки. Чим меншою мірою у суб'єкта виражене ідеалізоване "Я", тим більше він має шанс наблизитись до ідеалу "Я". Ідеалізація пов'язана з дією психологічних захистів, які спираються на "умовні цінності". Епіфеноменом психологічних захистів є відступи від реальності, які підпорядковані генеральному механізму "від слабкості до сили" (рис. 1, стрілка 4). Захисти спираються на їх когнітивну інстанцію, яка синтезує як умовні, так і нормативні цінності суб'єкта. Ситуативні захисти функціонують по вертикалі, проте пов'язані з базовими захистами, тому разом підпорядковуються вищевказаній тенденції до "сили" (рис. 1, стрілка 4). Поряд з цим, можна виокремити лінійність взаємозв'язків, що виражають базові, або особистісні захисти. Вони, на відміну від ситуативних захистів, покликані забезпечити реалізацію цінностей інфантильного "Я" (рис. 1, стрілка 5). Семантичну сутність базових захистів можна встановити через виявлення логіки несвідомої сфери суб'єкта, яка є "іншою логікою", порівняно з логікою свідомого. Тому умовно можна сказати, що за логікою свідомого стоять ситуативні захисти, а за логікою несвідомого – базові захисти. Суперечність цих двох логік обумовлює слабкість "Я" суб'єкта (рис. 1, стрілка 3). У випадку вираженої особистісної проблеми, стрілка 3 стає суцільною, що означає домінування над стрілкою 4 (пунктир зникає, внутрішня суперечливість "Я" загострюється). З огляду на вищесказане, підкреслюємо, що обидва різновиди захистів інтегрують психіку в одному спрямуванні "до сили". Однак, ситуативні захисти, спираючись на логіку свідомого та на реалії ситуації, підпорядковуються принципу реальності. Базові ж захисти покликані довести до завершення "справи дитинства" (інфантильні цінності "Я"). Тому тут переважає "принцип задоволення". Враховуючи взаємозв'язок цих різновидів захистів і те, що ситуативні захисти водночас є способом реалізації базових, то супутником їх спільного функціонування є відступи від реальності, що сприяє суб'єктивній інтегрованості психіки. Відмінність між ними полягає в тому, що ситуативні захисти не мають автономії і системної організації, вони водночас слугують свідомому, його логіці та базовим захистам (логіці несвідомого) [3].

Умовність цінностей суб'єкта є вираженою настільки, наскільки розвинута захисна система "Я". За твердженням Т. С. Яценко, психологічні захисти, знижуючи рівень емоційного переживання, дають можливість людині підтримувати переконання, що вона є тим, ким хоче себе вважати, незважаючи на те, що існує багато фактів, які заперечують ці переконання [3]. При цьому окремі форми психологічних захистів (проекція, перенесення, заміщення, раціоналізація та ін.) підтримують ілюзію просоціальної спрямованості активності суб'єкта, а уявлення про власне "Я" залишається ідеалізованим, чим підкріплюється стійкість умовних цінностей.

Відповідно до двох різновидів психологічних захистів (базові та периферійні), можна виділити два різновиди умовних цінностей: базові та ситуативні, між якими існує стійкий взаємозв'язок і взаємообумовленість [1].

Базові умовні цінності органічно пов'язані з глибинними детермінантами психіки та цінностями інфантильного "Я" (глибинно-психологічними), які сформовані при допомозі механізму витіснення й не потрапляють у поле зору свідомості суб'єкта. Глибинно-психологічні цінності формуються під впливом цінностей первинних лібідних об'єктів, чуттєве єднання з якими носить інцестний характер, що не має безпосереднього вираження у спілкуванні та не потрапляє у свідомість суб'єкта. Зміст глибинно-психологічних цінностей (у зв'язку з витісненнями) символізується, зумовлюючи маскування їхнього впливу на соціальні аспекти поведінки, а їх вираження завуальовується іншими, більш прийнятними для свідомості цінностями. Пізнання інфантильних цінностей відбувається у процесі тривалої психокорекційної роботи з використанням різних методик АСПН через умовні цінності. Умовні цінності піддаються діагностуванню за параметрами очікувань суб'єкта та його емоційними реакціями у процесі взаємодії з іншими людьми в умовах АСПН [1].

Ситуативні умовні цінності (які спрацьовують автоматично та є досить мінливими й відзначаються значною варіативністю) гармонізуються з нормативними цінностями суб'єкта (зорієнтованими на потреби та вимоги соціуму) і можуть частково вербалізуватися (усвідомлюватися). Однак вони за своєю суттю є неусвідомленими. Такі цінності є динамічними і особливого значення набувають для суб'єкта в актуальний момент. Будь-яка ситуативна умовна цінність має глибинно-психологічне підґрунтя. Актуалізація ситуативних умовних цінностей відбувається у взаємодії з іншими людьми, коли виникає ризик непідтвердження гідностей "Я" [1].

Декларування умовних цінностей суб'єктом завжди відбувається на користь його "Я" та ідеалізованого "Я". Ідеалізація передбачає певний відступ від реальності, якому сприяє захисна система, що "дбає" про суб'єктивну інтегрованість психіки на основі соціально-перцептивних викривлень. Таким чином, умовні цінності визначають семантичний бік ідеалізованого „Я” суб'єкта та ілюзорно сприяють подоланню почуття меншовартості. Ідеалізоване "Я" можна розпізнати за очікуваннями суб'єкта, пов'язаними із підтвердженням гідностей власного "Я". Непідтвердження ідеалізованого "Я" суб'єкта породжує негативні емоції. Суб'єктивна

зінтегрованість психіки у такому разі забезпечується відступом від реальності, що породжує викривлену призму сприйняття оточуючого світу та гальмує реалізацію власних цілей і потреб, налагодження оптимальних стосунків із соціумом.

Умовні цінності пов'язані із очікуваннями суб'єкта від оточуючих, інтересами ідеалізованого „Я” та з нормативними цінностями, які мають просоціальний характер. Нормативні цінності (Ідеал „Я”) формуються під впливом функціонування людини в соціумі, цінностей батьків, її власного досвіду. При цьому нормативні цінності можуть набувати характеристик умовних. Підтвердження цього ми вбачаємо у розходженні задекларованих людиною цінностей та логіки її поведінки (особа може декларувати одні цінності, а робити діаметрально протилежне, не усвідомлюючи цього). При цьому раціональний аспект сприйняття ситуації видається єдино правильним та об'єктивним.

Професіоналізм психолога-практика полягає у вмінні розкривати глибинну сутність ілюзії, породженої інфантильними інтересами „Я”, котрі маскуються просоціальними цілями, та у прогнозуванні деструкції психіки, породжуваних імперативністю тенденції „до минулого”, до „інфантильних цінностей Я”, що спричиняє його слабкість та актуалізує почуття меншовартості.

Виходячи з психоаналітичного підходу до структури психічного, нами встановлено, що індивідуально неповторні умовні цінності структурують сферу спілкування між людьми. Найбільш яскраво умовні цінності проявляються в міжособистісній взаємодії, де актуалізується емоційний аспект. Як уже зазначалося вище, умовні цінності пов'язані з психологічними захистами суб'єкта, які „охороняють” його ідеалізоване „Я” у процесі спілкування, та невиправданими очікуваннями бажаної зворотної інформації, покликаної підтвердити гідності „Я”. Захисти постійно узгоджують орієнтацію суб'єкта на просоціальні ідеали та цілі з орієнтацією на задоволення інфантильних бажань власного „Я”. Такі суперечності у суб'єкта ілюзорно „долають” захисти шляхом соціально-перцептивних викривлень реальності, забезпечуючи суб'єктивну зінтегрованість психіки. Психологічні захисти підтримують невидимість викривлень реальності для суб'єкта, створюючи можливість збереження відчуття сили „Я” та власної гідності. При цьому психологічні захисти не лише сприяють викривленню, але й маскують цей процес від свідомості суб'єкта [1]. Неусвідомлюваність суб'єктом наявності власних викривлень зумовлює соціальну дезадаптацію та психологічну незахищеність. Специфіка індивідуально-неповторних викривлень залежить від індивідуальності конкретного суб'єкта, характеру його особистісної проблематики, внутрішніх суперечностей та способів ідеалізації „Я” [3].

Внаслідок дії системи психологічних захистів у суб'єкта виникають неусвідомлювані й невиправдані очікування відносно характеру відображення власної особистості іншими людьми. Як наслідок, можемо спостерігати очікування стосовно оточуючих людей, щоб вони не помічали тих якостей, які не узгоджуються з умовними цінностями суб'єкта. При цьому відступи від реальності не потрапляють у поле зору свідомості суб'єкта, він щиро очікує схвалення своїх вчинків. Якщо семантика зворотної інформації не відповідає очікуванням суб'єкта, створюється небезпека порушення процесу спілкування у зв'язку з можливістю актуалізації тенденції дискредитації іншої людини [1].

Викривлене сприймання процесу спілкування може породжувати стан відчуження оточуючих, небезпеку занурення в агресивний, депресивний або апатичний стан. При цьому суб'єкт може навантажуватися негативними почуттями, не змінюючи позицію відносно власних цінностей або ж обтяжуючись певними деструкціями. Викривлення можуть посилювати тривожність, що веде до оцінки будь-яких подій як ворожих, шкідливих чи загрозливих. При цьому суб'єкт може дискредитувати чи ігнорувати інших людей заради досягнення бажаного підкріплення ідеалізованого „Я”. Вплив викривлень на процес спілкування проявляється також у розвитку тенденцій до заздрощів, помсти, регресії тощо. Ускладнюється ситуація спілкування ще й тим, що захисти, які маскують викривлення реальності, є незалежними від вольової та свідомої регуляції через вираження емотивного моменту [1].

Якщо суб'єкт відчуває себе негідним схвалення оточуючих людей, то це спричиняє не лише ситуативні переживання негативних емоцій, а небезпеку незадоволення потреб „Я” в майбутньому, а значить і подальші негативні переживання. Завдяки дії психологічних захистів умовні цінності набувають усе більшої вираженості, що зумовлює повну втрату реальності відчуття партнера, а також зниження управління процесом спілкування.

Усе це унеможливує аналіз істинних причин труднощів у спілкуванні та призводить до гіперболізації негативних якостей іншої людини, до егоїстичних прагнень ствердження гідностей власного „Я”. При цьому спостерігається блокування почуття вдячності, а прояви добра з боку інших людей сприймаються як належне (у зв'язку із значимістю „Я”). Більше того, прояв добрих намірів з боку оточуючих може не сприйматися, відштовхуватися через небезпеку применшення гідностей власного „Я”. За умов розвитку автоматизованих форм захисту людині, як правило, потенційно притаманні недобррозичливість, підозрілість, що часто є наслідком проєкції власних відчуттів.

Деструкції у спілкуванні також спричиняє феномен психологічного егоїзму, який проявляється в тому, що людина не розуміє, де з власної ініціативи та проявів поведінкової активності (яка відповідає її інфантильним

цінностям та інтересам) вона шкодить іншим людям, ускладнюючи процес спілкування та спричиняючи дисгармонійність стосунків з оточуючими. При цьому, особисті досягнення втрачають для суб'єкта будь-яке значення, бо умовні цінності залишаються енергетично сильнішими (бажанішими). Система психологічних захистів сприяє підтриманню ілюзії психологічної сили та ідеалізованості "Я" [1].

Отже, спілкування під впливом умовних цінностей може набувати усталених форм поведінки, обтяжених психологічними захистами. Особливо значущим для суб'єкта стає спілкування, яке сприяє актуалізації його умовних цінностей. Тому часто ми можемо спостерігати прив'язаність чи любов суб'єкта до тих людей, під впливом яких це відбувалося.

Тому, на нашу думку, шлях до оптимізації ефективної взаємодії у процесі спілкування полягає в усвідомленні умовності власних цінностей та нівелюванні їх деструктивного впливу. Групова психокорекція за методом АСПН допомагає суб'єкту усвідомити умовність цінностей та нівелювати труднощі спілкування: позбавитися від тенденцій психологічного егоїзму та дискредитації іншої людини, що сприяє поліпшенню стосунків з оточуючими. Це допомагає суб'єкту позбавитися від особистісних деструкцій, які проявляються в спілкуванні, породжуючи тим самим бар'єри в контактах з іншими людьми та ускладнюючи реалізацію власних потреб. Психокорекція сприяє розвитку здатності суб'єкта до партнерських стосунків, які передбачають рівність, гуманність, доброзичливість тощо.

З огляду на сказане, психокорекційний процес має бути спрямований на поглиблення пізнання суб'єктом функційних особливостей несвідомої сфери, цілісних проявів психіки в єдності свідомих та несвідомих аспектів. Це відкриває можливість послаблення деструктивних тенденцій психіки, породжених непродуктивними очікуваннями ствердження умовних цінностей, які створюють підґрунтя для ідеалізованого "Я". Групова психокорекція за методом АСПН сприяє нівелюванню умовності цінностей, які обумовлювали невинуваті відступи від реальності, підвищує соціально-перцептивну компетентність суб'єкта та його адаптованість до соціуму.

Висновки та перспективи дослідження. Таким чином, у формуванні умовних цінностей важливу роль відіграє едіпова ситуація, а також механізми ідентифікації з первинним лібідним об'єктом та механізми компенсації. Спостерігається взаємозв'язок умовних цінностей з ідеалізованим "Я" суб'єкта та психологічними захистами (базовими та ситуативними). Відповідно до різновидів психологічних захистів виділяють два різновиди умовних цінностей: інфантильні (глибинно-психологічні) та ситуативні. Будь-яка ситуативна умовна цінність має глибинно-психологічне підґрунтя.

Дослідницькі перспективи ми вбачаємо у пошуках нових методів пізнання умовних цінностей, які спиралася б на функційні особливості несвідомого та поглибленому дослідженню взаємозв'язку умовних та інфантильних (глибинно-психологічних) цінностей.

Література:

1. Стасько О. Г. Психологічна значущість умовних цінностей та їх вплив на формування ідеалізованого "Я" особистості: Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. – Черкаси, 2006. – 369 с.
2. Яценко Т. С. Соціально-психологічне навчання в підготовці майбутніх учителів – К.: Вища школа, 1987. – 110 с.
3. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2004. – 679 с.
4. Яценко Т. С. Психологічні основи активної підготовки майбутнього педагога до об'ємного спілкування з учнями: Дис. ... д-ра психол. наук: В 2 т.: 19.00.07. – К., 1989. – 756 с.

Резюме. У статті поставлений акцент на умовних цінностях суб'єкта, їх взаємозв'язку з механізмами психологічних захистів та ідеалізованим "Я"; розглядаються різновиди умовних цінностей відповідно до видів психологічних захистів, а також механізми формування умовних цінностей. **Ключові слова:** умовні цінності, ідеалізоване "Я", едіпов комплекс, психологічні захисти, соціально-перцептивні викривлення.

Резюме. В статье поставлен акцент на условных ценностях, их взаимосвязи с механизмами психологической защиты и идеализированным "Я"; рассматриваются разновидности условных ценностей и механизмы их формирования. **Ключевые слова:** условные ценности, идеализированное "Я", эдипов комплекс, психологическая защита, социально-перцептивные искажения.